

Гојко Николиш

КРАЉЕВАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД УСТАНИЧКЕ 1941. ГОДИНЕ

Одломак из књиге »Корјен, стабло, паветина«

Гојко Николиш, писац књиге мемоара „Корјен, стабло, паветина“, награђене НИИ-овом наградом за најбоље публицистичко дело објављено у 1980. години, познати је ратник и револуционар, чији је цео животни пут обележен самопрегорним радом и борбом за револуцију. Као напредни студент медицине у Београду постаје члан СКОЈ-а 1934, а члан КПЈ 1935. године. Затим, 1937. године као добровољац — одлази у шпански грађански рат. После пораза републиканске Шпаније и доживљених тешких искушења у концлагорима интернационалних бригада у Француској, чекала га је устаничка 1941. година у Југославији и цела славна четворогодишња епопеја рата и револуције, у којој учествује као храбри борац и зналачки организатор санитарске службе при Врховном штабу.

Случај је хтео да Гојко Николиш, борац, револуционар, народни херој, генерал - пуковник ЈНА, данас члан Српске академије наука и писац награђене књиге из које доносимо одломак, своје учешће у нашем рату и револуцији започне као референт санитета у Краљевачком партизанском одреду...

... Раља ме трже и охрабри. Најприје вијадукт преко кога је воз милио, а путници у вагону потихо коментарисали:

- Нападоше га ономад, али не срушише.
- Ма ко, бре?
- Та они, шумњаци!

А са раљске станице видјех узбрдицу цесте и по њој једну чету Нијемаца како убрзаним маршем одмиче некамо ка Парцанском вису. Нека, нека! Само ви хитајте. Имате равлога. Неће вас дотећи да стигнете свуда.

Не сећам се да ли у Лапову или Крагујевцу, тек негдје ту стајаше воз преко сваког реда дуго, не знам да ли због партизанске акције која се оне вечери одиграла, или ради препуних композиција са њемачким трупама које су куљале на сјеверу, тек воз је стајао предуго и већ сам почео да се врпољим, кад једна сцена учини да обрватим пажњу од самог себе. Сцена: наспрам нас стајала је композиција с Нијемцима. Нијемци су, дабоме, били јако весели, а испод њихова вагона један чикица продавао је новине. Уто Нијемац с вагонског прозора узме од продавца неки илустровани лист, прелиста га, па потом пита продавца: *Wieviel?* (колико). Продавац одговори. А Нијемац с прозора замахне свом снагом и звизне чикицу илустрованим листом по образу. »*Scheisse*« (срање). С вагонских прозора разлегну се урнебесан смијех. Али све то није ништа особито. Моју пажњу је привукло понашање продавца. Човјечуљак је остао под прозором, клањао се и снисходљиво смијао. Нијемца је то још више нервирало па је заурлао: »*Geh doch weg, du serbischer Trottel*« (губи се, будало српска), а продавац се и даље клањао. Није могла да га отјера ни чутура воде коју су му излили на главу. Њемачки воз је напокон кренуо и прекинуо ову сцену јада и очаја Србије августа 1941. године, а ја, немобан свједок њен, примио сам у своју душу још један набој осветничке мржње.

У предвечерје угледам у даљини планину Гоч. Големи бедем обрастао шумом. Тамо је мој циљ. Тамо је већ оружје. Оданде се већ води прави рат. Обузима ме радост и нестрпљење: што прије тамо. Али многе препеке су још на путу. Заправо нисам ни слутио с каквим ћу се незгодним случајностима још сусрести.

Воз је стигао у Краљево пред сами сутон; много је закаснио. Србија му није дала да на врјеме стигне. Са станице се упутим према главном тргу и одатле улијево, једном од оних улица што се зракасто шире од кружног трга на све стране. Помислих: краљевачки Етиоле! Еј, да ми је сада она париска гужва у којој можеш да се анонимно изгубиш! А овде су улице већ пусте. Полицијски час већ је ту.

Преслишавам последњи пут лозинку и створим се пред абаџишком радњом — мојом јавком. Скаменио сам се кад сам је нашао затворену. Прва стотинка секунде: радња је затворена. Друга стотинка: у Краљеву никад нисам био нити познајем икога. Трећа стотинка: куда сад? Четврта: брзо нестати из пусте улице, било куда. Окрећем се налијево круг, па опет према тргу. Одлучујем: затражићу сасвим мирно и нормално какву хотелску собу.

На тргу је хотел. Пролазим кроз хотелску кафану и гле — сви столови притиснути Нијемцима који пију и картају се. Помислих: ево добра за мене. Оволику стражу нисам још имао у животу. Ко ће посумњати у исправност таквог путника који мирно захтијева собу у хотелу у којем се башкаре Нијемци? Представљам се портиру: док-

ПОРТА

тор Радован Башић љекар, путујем у Врњачку Бању на лијечење, остајем у Краљеву само једну ноћ. Ево моје легитимације.

На моје велико изненађење портир ми издаде собу с једним креветом. Да је хтио, могао је да се кратким поступком увјери у лажност моје легитимације.

Ноћ је протекла мирно. Само што су тумбале чизме њемачких војника. Ујутро сам се створио пред абаџијском радњом. Отворена!

— Добро јутро. Продајем дуван.

— Да ли је љубушки?

— Да.

— Причекај, друже.

Лакнуло ми је. Ето снаге наше Партије. Упловио сам сретно у један од хиљаду њених канала и каналића. Широм наше земље, на свим њеним границама, пребацију се тако из градова у градове илегалци, партијски руководиоци, шпански добровољци, илегална штампа и експлозивни. И све се то креће од јавке до јавке, и довољне су само двије реченице па да се над понором пред који је стигао путник, успостави чаробни и спасоносни мост: Продајем дуван. Да ли је љубушки?

За час се у радњи створила црномањаста, пуначка дјевојка. Другарица Олга (Олга Милутиновић, студент медицине, комуниста и секретар Комитета СКОЈ-а у оно вријеме. Стријељана је у логору на Бањици 1943. године). Извела ме преко Ибра у село Рибницу. Била је то већ слободна територија.

Олга ме поведе кроз читави лавиринт стаза и путева, између кућица зараслих у воћњаке, док не стигосмо до једне осамљене колибе уврх села, а подно багремара. Убосмо, и за столом затекосмо тројицу другова. Пошто ме Олга представи, другови се срдечно руковаше са мном и на лицу им запазих радовање. Били су то Драгосав Богавац, политички секретар Окружног комитета и Гвозден Пауновић, организациони секретар ОК. Трећег имена не сјећам се. Другови су са зебњом слушали мој извештај о приспјећу у Краљево, таман у полицијски час, о мом конаку, усред њемачког звјерињака, јер баш исте ноћи имала је да буде нека скојевска акција у самом граду, па се могло лако десити да упаднемо у блокаду. Прешли смо на главну ствар. Не рекох им какву је Блашко дао оцјену стања у одреду, јер су ми обзири према тим људима налагали да саслушам најприје њихове оцјене, али сам рекао да сам послат на дужност политичког комесара одреда. Они се згледаше и очевидно у малој забуни саопштише ми да је Окружни комитет управо поставио Мира Драгишића, електричарског радника, за политичког комесара одреда. Колико год је Богавцу било нелагодно да ми ово каже, толико је мени од тога лакнуло. Брзо сам га ослободио нелагодности рекавши му да нема шта да брине, јер сам најсрећнији што одред већ има комесара, па ћу тако моћи да се вратим своме

ПОРТА

љекарском послу. „Ваљда вам лекар није сувишан?! Остајем, дакле, код вас као лекар одреда, ако ме примате! Молим вас само да о томе обавијестите Покрајински комитет Србије“.

У обостраном весељу смо се потапшали по раменима и потом навалили на изврстан краљевачки сир и кајмак.

Утврдили смо да бих ја могао кренути у Гоч, у логор, тек сутра, тј. кад курир буде онамо пошао, а сада, рече Богавац, ако ме интересује, могу да учествујем у њиховом разговору. Дабоме да сам на то радо пристао. Они су претресали актуелну ситуацију и непосредне задатке одреда и услут објашњавали ми како је одред настао. Још крајем јуна, када је једној групи партијских активиста и симпатизера запријетио хапшење, ови избјегоше из Краљева у планину Гоч. Ондје су почели да живе логорским животом, мада без оружја. Повезали су се са Окружним комитетом. Мало по мало почело је пристизати и оружје. Истовремено је Партија, имајући већ од раније своја упоришта по селима око Краљева, дала директиву да се чланови Партије, СКОЈ-а и симпатизери прикупе у борбене групе — десетине. Тако је на терену краљевачког среза већ у мјесецу јулу постојало неколико борбених група: једна у шуми, у Гочу, те више њих у селима око Ибра и Мораве. Ове посљедње биле су чврсто везане за терен, одржавале су политичке састанке с народом, евидентирале оружје у рукама симпатизера, а одузимале га од непоузданих елемената, пратиле рад петоколонаша и слично.

Прва већа акција изведена је у самом Краљеву средином августа, када је вјештим маневрима, које је организовао жељезнички службеник Благоје Богавац, извучено неколико вагона мунисије из фабрике вагона на периферију града, где су их сачекали наоружани партизани и маса сељака, те зачас истоварили и мунисију разнијели по селима.

Акцијама свих борбених група руководио је непосредно Окружни комитет. Примијетио сам друговима, да таква пракса, у почетку додуше оправдана и неопходна, неће моћи дуго потрајати, јер партијски форум неће бити кадар да свуда стигне, а то сада није ни његов посао. Неопходно је да се формира и једно посебно оперативно тијело, један војни штаб који ће чврстим курирским везама повезати све групе и координирати њихове акције. Богавац ми одговори да су и они сами већ увидјели да је ранији организациони однос између комитета и партизанских група постао неодржив и да су већ формирали штаб одреда и за команданта поставили Павла Јакшића, гимназијског професора. Тиме је овај проблем барем у начелу био ријешен.

Били смо усред разговора, кад долети нека жена и повика:

— Ете их Немци!

Другови зграбише папире са стола, а ја свој руксак, па сви у шикару изнад куће. Посједимо ту око пола сата, а Нијемаца нигдје. Претјерана предострожност обавештајаца, али мислим, боље је овако него другачије.

Ту ноћ од 21. на 22. август преспавасмо мирно, али за Нијемце она није била мирна. Кад је свануло, другови ми показаше на сјевероисточној периферији Краљева високе димове од запаљених сењака. Акција краљевачких омладинаца. Тад се сјетих мемоара проте Матеје Ненадовића. Прота описује како је једне ноћи 1804. године гледао да горе сењаци код Ваљева, а на другој страни црвени се небо над Рудником који су Јанко Катић и Црни Борђе запалили. Био је то почетак устанка 1804. По томе изгледа да сви народни устанци почињу спаљивањем сењака. Акција најлакша, а надалеко видљива.

Ријека Рибница, што увире у Ибар ниже Краљева, настаје од неколико горских потока чија су изворишта у планинским масивима Гоча и Столова. Рибница протиче клисурастом долином. У горњој половини тока допиру шуме и пашњаци све до самих обала, а у доњој преовлађује голет. Ломови крхког, рекао бих, трулог камена обрушавају се низ клисуру ка ријечи. Дуж читаве клисуре, почев од Краљева па све до под бедем планине Гоча, вијуга ускогратна шумска жељезница прескачући с једне обале ријеке на другу, преко бројних мостова и пропуста. Пруга је дугачка око 30 км.

Душан Милишић је курир краљевачког одреда. У његове руке ме предаде Окружни комитет. Изронивши из села Рибнице дохватисмо се шумске пруге, па уза њу пјешке све до „Седмог километра“. Ту ћемо часак починути на једној ливади, кад ускоро наиђе од Краљева малешан воз тешко сопћући. На отвореним платформама има нешто путника; ми ускочисмо на једну празну платформу и ја се осетих блажено. Али замало угледам младића, натпристојно обученог и видим га како стаде легитимисати путнике.

— Шта је ово, Душане?

— Ништа.

— Како ништа, кад ево агент легитимише путнике?

— Јесте агент, али није швапски него наш.

— Ма шта кажеш, зар ми имамо већ и агенте?

— Мора се. Има свакојаког свијета, а ово је наша жељезница и она вози кроз нашу слободну територију. Жељезница још увијек служи за пребацивање радника из села Каменице у Краљево, али практично ми смо је за- посјели и имамо пуну контролу над њом, служи нам за пријевоз материјала, и ево, оваквих путника као што си ти.

Уто стиже до нас „агент“ и затражи исправе. Пошто се он држао озбиљно, а и Душан, дадох му легитимацију доктора Рада Башића. И ја сам се озбиљно, нешто услијед мог старог комплекса кад станем пред лице било какве власти, а нешто не хотећи да пред осталим пу

ПРЕСТА

тницима покварим озбиљност овог тренутка до које је „агенту“, очевидно, било много стало.

Милицкић нас упозна. Преда мном је, дакле, Буро Дукић, звани Братко, обавештајац и контраобавештајац краљевачког партизанског одреда. Босанац поријеклом, пријатна, дубоког гласа и отворена, дјечачког, али наглашено озбиљног лица. Шкрт у ријечима, већ како то његовој функцији приличи.

А ја се препустим некаквој слаткој омами.

Не само од тоpline сунца. Ни од љепоте покошених ливада око пруге. Омамио ме тај први сусрет са слободом, нашом слободом: слободом не поклоњеном него извојеваном, јер, жељезница која ме сад вози у партизане је израз, како би се то рекло, стварног „односа снага“ између наших и Нијемаца. Овдје, у овим шумама и клисурама јачи смо од њих. Од обала Ибра па на овамо простире се слободна територија — „држава“, и ја сад безбрижно путујем партизанским возом, Братко лови уходе, Братко оличење власти која бди на капији државе, Братко — власт! Наша држава и наша власт. Локомотивица стење, вагончићи клопоћу, а ја се на платформи разбашкарио, па ми сунце, ваљда, ударило у главу, те дадох маха својој, као скојевској дијалектици: видиш, то што сад већ имамо (та жељезница и тај Братко) то су дјелићи будуће цјелине, будућег Свега, то су почеци краја. Да, у најмањој садашњој појави треба визионарски гледати оно Велико Будуће и не освртати ни лијево ни десно па макар то била не знам каква стварност. Чак ми се учини да другачије стварности више ни немамо, као да смо већ при крају остварења Великог Будућег.

За она два сата вожње од Седмог километра до Сокоље није ме напуштао овај луцкасти занос. Нити не помислих колико патњи и очаја, падова и пораза, лутања и бауљања стајаше још пред нама.

Скоро сви путници сибоше у селу Каменици, на пола нашег путовања, а на платформи ошадосмо нас тројица. И још један младић кога Братко стаде претресати. Нашој вожњи ускоро дође крај. Крајња станица зове се Сокоља. То је сутјеска чије су стране обрасле густом, младом шумом. Ту је утоварна станица за дрво које се експлоатише из Гоча. Предузимач, звани Рижа, духовито је ријешио питање транспортовања дрвне масе од мјеста где се шума сијече, високо у планини, па до пруге у Сокољи: дрвено корито, неколико километара дугачко, спровео је преко долина вијадуктима, а кроз брда тунелима, па је у корито навео један поток. Сад треба само убацивати цјепанице у корито и оне саме путују до Сокоље брзином 10 км на сат. Не знам по чему се цијели овај уређај зове „рижа“. Да ли по власнику или власник по уређају? У нашем одреду се приповиједало како се Часлав Павловић, звани Шустер, већ постарији друг, ходајући том нашом шумом по помрчини, отиснуо у „рижу“, па га вода понијела коритом, протиснула кроз тунел и

истресла низ водопад међу цјепанице — и остао жив!
Тако се причало, а не знам да ли је све баш истина.

Тек што смо кренули пјешке уза страну према Го-
чу, кад нас Братко заустави. Сједосмо и Братко настави
ди испитује нашег сапутника, младића: шта си, ко си,
одакле си, куда ћеш, ко те је послао, кога познајеш
у логору итд. Младић лијепо одговара, наводећи име-
на свих које зна и који би могли од интереса за
испитивача. Али све то Братку није доста, него опет
стаде да поставља иста питања испочетка. Младић
је својим изгледом одавао грађанско поријекло, ђак је
и некако мекопутан, у приличном контрасту са тегобним
ратничким животом у који је кренуо. Видим ја да је де-
чака почела хватати забуна и да би враг могао узети ша-
лу, па прекинух Братка:

— Не дави га толико. Нек пође с нама до логора.
Ако изјављује да познаје другове који су већ у одреду,
онда ће се тамо његов случај лако распарити.

Тако је и било. Показало се да је Братко све знао
о младићу и да није сумњао у њега, већ је само хтио да
се преда мном направи важан, сматрајући да сам ја не-
какав крупни партијски функционер. Мислим: ето ти тво-
је „власти“!

Узбрдица и спарно посљеподне учинили су ми се бе-
скрајним. Али, ево освјежења! На деблу једне големе бу-
кве виси прикачена Стаљинова фотографија, једна од
оних са благочестивим осмјехом. Ех, Јосифе мој Висарио-
новићу, кад си ти стигао у ове гудуре, онда је лако нама.
Абретен, одбиј Нијемче!

У томе смо већ све густом превагнули преко планин-
ске косе те испод нас пуче видик низ једну долиницу оба-
сјану сунцем које се већ приклањало западу. Од руба шу-
ме видим покошене ливаде, у стрмом падању ка дну до-
лине, гдје је нова трава нарасла, шарена од цвијећа као
у перивоју. По средини долине, вијуга поток (Гвоздачка
река). Долина и поток ме подсјетише на мој Шимат из-
међу Церика и Маслечког Гаја, само је овдје све повећа-
но за три пута. Сад Душан вели: — Ено, с ону страну долине,
у брду, у шуми, тамо је логор. Немамо још ни десет минута.

Праисконски мир владао је у долини Гвоздачке ре-
ке. Свега три дана су иза мене и ја сам тамо, у Београду,
оставио хајке, блокаде, замке, ноћне пуцњаве, вјешала
на Теразијама. Пуцњава широм Србије, спаљено село Ske-
ла, обзнана са списковима стријељаних. Рат бјесни у Ру-
сији и хитлеровци су пред Кијевом. А ја овдје, на цвјет-
ној ливади, загледан у поток и његово вјечито, никад не-
помућено трајање... На тренутак осјетих се као бјегунац,
као крадљивац незаслуженог мира, а потом: Не! То је
само предах прех скоком, рат ће и овамо доћи.

Велиш, Душане, да смо под самим логором. Ако је
тако онда хоћу, онда морам да се пред партизанима по-
кажем умивен и чист. Љекар сам. Свлачим се до гола и
трљам се студеном водом по затегнутим мишићима. Тје-

ПОРТАА

лесно уживам у томе, али и још нешто: као да вршим вјерски обред, чишћење, покајање, као да се припремам за ходочашће Револуцији коју наслућујем горе на брду. Тих дана сам навршавао тридесет година живота.

Данас, тридесет година послје је тог купања у Гвоздачком потоку, а већ при крају свог животног науковања (на чијим испитима сам више пута, како веле други, и падао и блистао) све чешће ме копка питање: није ли „обред у потоку“ имао и још некакав другачији, рекло би се, још дубљи смисао? Нешто као: представити се борцима друкчији, него што у ствари јесам, да бих спољашњим изгледом и примјером својим дјеловао на њих. Дјеловање на људе, што је то? Истина је, ја сам оног тренутка жарко желио да дјелујем на њих у име наших заједничких идеала на начин као: поведи, увјери, подупри, охрабри — учини све, све само да будемо здружени и чврсти за борбу. Али, није ли и у томе почетном, а још „чистом“ чину, већ била клица будућег корова, коме се нико, па ни ја, нисам могао одупријети: клица тежње да се „у име идеала“, (а не једне више и неприкосновене памети) овлада онима који су „доље“, да се наводе на „праву“ стазу, заводе, жедни преко воде преводе, окрећу, ломе и гуше? И то своје најближе, а не оне што стоје на другој обали. Не. У оне дане хиљаду девет стотина четрдесет и прве ни у једном кутку моје свијести није било ни трага такве тежње. У то сам посве сигуран. Па ако су некакви невидљиви конци, мимо мојих свјесних хтијења, већ и у Гвоздачком потоку нада мношћу управљали, ако је „клица“ већ била посијана за то не сносим одговорност само ја.

Нисмо се дуго пењали и, одједном — у снопу сунчевих зрака који су се, већ скоро водоравно, пробрили између букових стабала — угледах црвену заставу. Ту смо, дакле! Тих пар корака, до заставе, не могах више да се успињем ходом; као да сам гоњен морао сам трчати. Стадох задихан испод заставе и поздравих је у ставу мирно, стиснутом песницом. Тако, Шпанче. Тако и треба да се понашаш. На оку си.

Другови ме опколише с поздравима.

Не знам сад куда да се окренем и шта прије да урадим. Да ли да одговарам на безбројна питања партизана, да ли да их запиткујем или да разгледам логор.

Логор се смјестио на једној косини, добро прикривен буковом и четинарском шумом. Има једну стреху од дасака под којом је интедантура, а остале стрехе, под којима спавају борци, направљене су од грања. То је све. Вријеме је још доста топло и суво. Недалеко је извор студене воде и, како рекоше, тај извор је и био онај чинилац који је привукао прву групу Краљевчана да се населе баш овдје. У логору сам затекао свега десетак партизана. Остали, око 40 бораца са командантом и комесаром одреда, пошли су ономад у неку акцију око Краљева и треба да се врате сутра-прекосутра.

Остало ми је још мало дневне свјетлости да разгледам ближу околину логора. Коса на којој смо, окренута је према сјеверу и спушта се ка Гвоздачкој реци. Пар корака изнад логора је хрбат косе, доста огољен, уствари пропланак са кога се пружа ограничен видик према западу. Тамо, на пушкомет далеко, преко једне јаруге, уздиже се друга коса. Читави простор је под високом, мјешовитом шумом. Питам другове, какви путеви воде ка овоме мјесту, како размјештају страже, да ли истурају патроле. Рекоше да има само један шумски пут и тај долази с југа, од села Гокчанице. Стражарско мјесто има само једно и то усред логора, а патроле, обично, не шаљу се никамо. До Гокчанице има свега сат хода.

Враћам се црвеној застави. Не да мира мисао о њеној љепоти, њеном смислу и њеној вриједности овдје у логору краљевачких партизана године 1941. Кажу да права љепота постоји само као „заробљеница“, када је скривена дубоко у стварима, или негдје с „ону страну“ ствари. То је истина. Црвена застава о којој говорим била је изузетно лијепа само зато што је „иза“ ње стајало „нешто“, само зато што је вијорила баш ту, у логору краљевачких партизана и баш у то вријеме. Иначе, зашто би нас она узбуђивала више него било која црвена крпа, на било коме мјесту и у било које вријеме? Али не треба посједовати много циничког духа па да се било која лијепа ствар претвори у ругобу. Ни црвена застава не може да се избави од те судбине: зар и под њом и у име њено, зар неће да се нагомила (тек касније ћемо то дознати) премного лажи, лицемерја, подлости, гнусобе, нечовјештва, тираније? Краљевачка застава, пред којом смо стајали, узбуђивала нас је само зато што се у њој баш у њој згушњавала цјелокупна мукотрпна и пуна страдања, прошлост радничке борбе: од Комуне до данас, за највише идеале човјека. Краљевачки људи коју су онда стајали испод ње схватили су је као своју најдражу тековину коју треба бранити оним оскудним оружјем, тековину (скоро врхунску и коначну)! од које треба и од које једино може да се иде даље. Нико није знао, нико није хтио да зна за сва неверства и кривовјерства која (и она!) може итекако да покрива. Та краљевачка застава у ономе времену јесте била истина, јесте била суштина нашег живљења, с ону страну привида а не само привид, како би се то данас с неких страна хтјело тврдити.

Сутрадан је главнина одреда стигла из акције у логор. Били су јако уморни, али добро расположени. Настаде врева. Ја сам се одмах упознао са командантом и комесаром.

Командант одреда је Павле Јакшић, професор математике и физике у краљевачкој гимназији, иначе, мој земљак, родом из Блатуше, крај Вргинмоста. Павле је човек мојих година. Лијепо грађен и наочит, војнички отресит и већ одјевен у приближно војничком стилу. Његовим

ПОРТАА

цјелокупним понашањем доминирала је непрестана динамика.

Политички комесар Миро Драгишић, електромеханичар, Црногорац, био је права али комплементарна супротност Павлу. Смален али темељит, много спорији у покретима од Павла, Миро има увијек времена за разговор који води одмјерено, епски широко и чистим динарским језиком, гледајући саговорника раширених и безазлено насмијешених очију. Његово лице, уопште, с јаче израженом доњом вилицом и здравим зубима при осмијеху, подсећало ме на лик неког ударника са совјетске поштанске марке!

Било ми је драго да одред има команданта и комесара, баш такве, који дају утисак да знају шта хоће, јер сам у њима видео оличење једног од најзначајнијих процеса у устанку: прерастање аморфне борачке масе у војну јединицу.

Обадвојица су се обрадовали моме доласку. Рањеника, додуше, још нема, али ће их бити. Треба се приремити. У овоме часу одред има нешто санитетског материјала, који по потреби и могућности пристиже из Краљева. Материјал ондје прикупљају партијске организације преко симпатизера међу љекарима и апотекарима. Лијековима је руковао, лијечио и болеснике превијао Коча Јончић, краљевачки ђак. Он ме упознао с болесницима. озбиљних болесника нема. На дневном реду су само назеби, убоји послије маршева и гнојне красте (импетиго) по ногама.

Посматрам људе. У већини је то млади свијет, али сам запазио и неколико ветерана. По социјалном поријеклу су претежно радници и ђаци. Носе најшароликију одјећу: већина још у цивилним одијелима, или у одијелима од сељачког сукна, али се виђа већ и по која униформа: жандарска, војничка или официрска. Ја сам морао да се постарам за неку бољу обућу за себе, јер у мојим жутиим полупипеллама, што их је још прије шпанског рата направио Јурај Шмагуц, постолар из Месничке улице у Загребу, заиста нећу стићи далеко. Срећом, у посљедњој акцији дошло се до неких војничких чизама (звали су их „артиљерске“) па ми их дадоше. Ваља рећи да је та врста чизама, уз дебеле вунене чарапе, најбоља обућа коју сам опробао у рату. Сад сам и ја већ налицо на војника — партизана: чизме до кољена, панталоне „пумпарице“, зелена виндјакна и беретка на глави. Добио сам и пиштољ, истина, онај југословенски, „војнодржавни“, кога је био глас да није погодио ни једног непријатеља, јер пред њим редовно затаји, али је ранио и усмртио приличан број својих сабораца.

Комесар Миро има за разговор са мном више времена него командант Павле. Миро је сав засјао кад је чуо да сам ја „Шпанац“, јер је имао брата Петра, који је погинуо у Шпанији и јер је сматрао да је сад Краљевачки одред у великом преимућству, имајући у својим ре-

довима „искусног шпанског ратника“. Брата му нисам сре-тао у Шпанији, а што се тиче мог ратног искуства, велим му, заједнички ћемо га стицати овдје. Оно што сам видио и научио у Шпанији радо ћу предати друговима, а тога ће највише бити из области познавања људи, односа међу људима, организације јединица, понашања у борби и сл. Миро је одмах испланирао серију мојих предавања — разговора о Шпанији. Неколико сам их и одржао крај вечерњих логорских ватара, све док нас одлазак у села и у опсаду Краљева није у томе прекинуо. Што се тиче тог „преношења шпанских искустава“ овом одреду, и у нашем рату уопште, могу рећи да сам сматрао далеко значајнијим, ако сам успијевао да се у свакоднев-ној пракси понашам онако како то доликује једном „Шпа-нцу“, ако сам својим ратним искуством могао да допри-несем рјешавању конкретних послова. То је, мислим, ври-једило више од свих мојих јавних предавања. Комесар Миро је био први који ме је, већ тих првих дана мога боравка међу Краљевчанима, ословио са „друже Медико“. Сви су то име спонтано прихватили и нико ме више ни-је звао друкчије. Од тада па надаље, могао сам да запа-зим да су се борци у одреду осјећали сигурније већ само зато што међу њима живи и дијели добро и зло један „Шпанац“, а кад би се запало у какву запетљану ситуаци-ју, редовно би поставили питање: А шта о томе мисли Медико? Пажљив и пун поштовања однос према Медикку, био је у ствари однос према Шпанији и према интербри-гадама, о чему су они изненађујуће много знали.

Акција, звана „камиџорска“, из које се главнина од-реда управо вратила, била је прва већа оружана акција, а изведена је ноћу између 23. и 24. августа. Један дио бо-раца, које су предводили Павле и Миро, имао је задатак да сруши жељезнички мост на Морави, код мјеста Кам-иџоре, 3 км сјевероисточно од Краљева. Акција је дјели-мично успјела: разоружано је 13 жандара, одбијена је је-дна њемачка патрола и убијен је један Нијемац. Разара-ње самог моста није успјело: дрвени дијелови његове ко-нструкције били су поливени бензином и запаљени, али мост није изгорио. Ни експлозив који је био подметнут није се активирао, јер су штапини били овлажени.

Друга, мања група бораца, под вођством замјеника команданта одреда Радичевића, имала је задатак да сру-ши жељезнички мост на Ибру, на прузи Краљево — Кру-шевац. Група се сударила са стражом и у томе сукобу погибе наш борац Цветко Стојановић — Пекар, прва жр-тва у одреду. Стража бијаше савладана, два жандара уби-јена и три заробљена, оружје заплијењено, али мост није био срушен. Непотпуни успјех ове акције приписан је неумјешности Радичевића. Иначе, обадвије акције одјек-нуле су у Краљеву и широм Поморавља. Свијет је осје-тио: нешто крупно почело је да се догађа.

Замјеник команданта Радичевић је краљевачки ад-вокат. Он се са својим пријатељем Кнежевићем, директо-

ПОРТА

ром гимназије, прикључио гочкој групи још у јуну мјесецу. Обадвојица њих, Радичевић и Кнежевић, исповиједају борбу против окупатора, али им није право да комунисти имају вођство у тој борби. Примијетио сам да се обадвојица држе у логору нешто по страни од осталих бораца, тешко се споразумијевају са омладином, а чини ми се да се и одред односио с наглашеним неповјерењем према њима. Радичевић је жовијалан старији господин с дебелим, рибом брадом, а Кнежевић дјелује мрачно, даје утисак заједљивог неуротика. Обадвојица су ускоро напустили одред и прешли на страну четника, али су се успротивили издајничкој акцији четничког вођства и због тога изгубили живот.

Дневни живот логора текао је углавном на проплатку. Ту је суво, има сунца и простора. Ту су одржавани велики скупови, састанци штаба и војна обука. Информације о догађајима код нас и у свијету сабирале су преко нашег радио - апарата и путем партијских летака. Тужне вијести су тада стизале са совјетског фронта. Значајно је да оне нису ни најмање нагризале морал нашег одреда. Једни су још увијек мислили: Руси се повлаче, нешто морају већ што хоће, само зато да би намамили Хитлера у ступицу. Други су стварали закључак: Русима је тешко, али ни Нијемцима није лако, што буде теже Нијемцима у Русији, то је лакше нама овдје. Умјесто да кукамо што Хитлер напредује, биће боље да се латимо што прије борбе овдје: наше акције и само акције су најбоља помоћ Совјетском Савезу.

Најдраже су ми биле вечери. Крај логорске ватре могао сам да посматрам другове, њихове коментаре о догађајима, њихове међусобне односе, врлине и слабости. Био сам изненађен како брзо се стварао колективни дух, „дух јединице“. Нисам примијетио већих антагонизама између радника и ђака. Радници, по узрасту старији од ђака и разумљиво искуснији од ових, заузимали су покровитељски, скоро родитељски став према ђачкој омладини: било је младића којима ни ложење ватре није ишло од руке, који су се теже сналазили у припремању лежаја и крова од грања, радници су их поучавали. Појединачне случајеве супериорног „интелектуалског“ односа ђака према радницима, колектив је одмах узимао у претрес и осуђивао. У то вријеме није било тежих свађа ни сукоба међу људима. Осим једног борца који је имао надимак Горица, а који је био асоцијалан, себичан и намћор, сви остали били су карактеролошки (ако ми је дозвољено да употребим психијатријску терминологију) „у границама нормале“. Краљевчани су уопште остали у мом сјећању као питоми и дружељубиви људи.

Душан Милишић, металски радник, мој пратилац од Краљева до одреда, стално је на путу. Нечујан је и једва видљив. Дође, извијести и оде. Он ми се причинио као оличење пролетерске честитости и скромности. „Радим за нашу ствар“. „Наша ствар“ — то је био сав жи-

вотни садржај и став Душана Милишића. Погинуо је 1943. год. код Купреса, као члан Среског комитета КП за Купрес.

Јован Хацић, звани Уча-Вања, мора да је својом педагошком дјелатношћу обрадио већ бројне генерације дјеце. У прилог томе говоре дубоке бразде на његовом лицу, а и неке склоности које откривају дуго трајање његове професије: Вања је на сваком мјесту и у свакој прилици — учитељ. Али, Вања је изузетан говорник. Не воли он да говори о одреду. У одреду се тражи „партијски стил“ — клише, а он, Вања, има свој властити стил говорења који је, тако се сматрало, неспојив са партијским. Али, зато, ако је требало говорити обичном пуку, сељацима, тада се штаб одреда нашао у чуду, те не имадоше бољег избора до ли Вање.

— Ајде, Вања, говори! Политички је важно.

— Ех, дед ти сада, „политички је важно“ — Кад је политички важно, зашто не говори политички комесар и то онако ПО СВОМЕ: „Другови и другарице, кад је створена версајска Југославија“... и Вања при томе одглуми кроз нос неког имагинарног, убитачно монотоног говорника. Но ипак, Вању не треба дуго наговарати. Он већ има уза се дугачак штап, дужи од њега самог (а био је врло висок) он се пење на какво повишено мјесто, забацује шубару на потиљак и, држећи се објема рукама за штапину, отпочиње говор, беспријекорним краљевачким нагласком. Отприлике:

„Љубезна и драга браћо моја, врли домаћини и вредне домаћице, децо наша и узданицо наша и ви мудри старци, свима вама од свега срца доносим поздравље“.

Већ овом првом реченицом Вања успијева да привуче, збије и стиша гомилу која се дотле наоколо мувала и жагорала.

„Велика опасност се надвила над наше српско отацтво... Од Косова и од Бранковића немадосмо таквог јада и срама као што су Недић и остали издајници... Од Обилића и Караборћа немадосмо таквих витезова као што су партизани, синови ваши, деца ове земље... Одолисмо султанима и ћесарима... Одолисмо дахијама и арачлијама... С' нама је мајка Русија с' нама је Росијски господар Велики Стајин... Не дајте арачлијама у село. Не дајте Турцима, хоћу рећи Немцима, да нам жито и друга блага одвлаче. Гоните јањичаре и домаће уходе и издајнике Бранковиће... Све што је честито, свак у коме српско срце куца, нека под ову црвену заставу стане... Нека се дигне кука и мотика... Јунаци са Цера и Суворора! Претурили смо страшну Албанију и свакојака зла, па је мајка Србија опет васкрсла“.

Тако Вања везе, не више од пола сата. Сад наилази свечани, трогателни тренутак: Вања се скрушено сагиба и хвата груду земље. „Ова света грудa чека осветнике“... Вања се загрдне, а свеколики народ стане да риди.

ПОВЕСТА

Послије Вашиног говора није више било у питању шта ће одред ручати! Карлице сира и кајмака чисто лете из бачија, од руке до руке, све док не стигну до интенданта Жике Чукуле. Ето, тако, отприлике, изгледаху Вашини говори.

Скојевци у одреду нису пропуштали ни једну прилику да пецкају Вању због његовог „народњачког застрањивања“. Вања није мировао:

— „Бит те ви, шиљокурани! Ви не умете честито ни готов летак да прочитате, који вам Партија пошаље, а камоли својом главом да мислите. Стани ти пред масу, па да те видим! Ти мислиш да су то гецовани којима можеш, туч-муц, свашта брабоњати. Не пали то. Ово је народ, разумеш ли ти, народ је то“.

Моје симпатије су биле на Вашиној страни.

Вања је био тип комунисте какав је у оним временима вриједио колико десет других, аморфних, безличних и невјештих чланова Партије. Проживјевши низ година у селима као учитељ, сачувао је у себи манире, језик и душу сељака и тако стекао једно драгоцјено преимућство над комунистима који су одрасли у градским срединама. То преимућство је дошло до изражаја у данима устанка када је требало да се линија Партије прикаже разумљивом најширим масама сељачког народа. Јован Хаџић — Вања, народни учитељ и члан Партије, кад бих га посматрао онако високог, са орловским носом, са огромном црном шубаром, са штапином до у врх шубаре, подсећао ме на пастира или пророка из Библије. Вања ће да погине на ријечи Тари, јуна мјесеца 1943. године. Убише га четници.

Раде Вилотијевић - Вића имао је неких црта заједничких с Вањом, али опет осебујан. Студент права, изграђен комуниста, сачувао је неке особине „народног човјека“, познавао је добро историју и из ње извлачио примјере за садашњицу, умно да говори блиско народу, употребљавајући изреке народне мудрости. Често је говорио: „Волови трпе јарам, а не људе“. Вића је имао посебан смисао за тихи и стрпљиви рад с људима, свагда кад је требало показати много разумијевања и широкогрудности. Баш тих дана, кад сам ја стигао у логор, Вића је изгубио брата, комунисту. Нијемци га стријељаше и потом објесише усред Краљева. Овај ударац није га нимало омео, тачније, ми то нисмо могли да запазимо. Остао је тих, а свуда присутан. Био је тежак туберкулозни болесник, увијек зажарена лица и амфоричног гласа. Вића је прошао многе ратне недаће, све док га није стигла иста судбина са Вањом Хаџићем, на Тари 1943. године.

Пажњу ми је привукао један борац, „трећепозивац“, четрдесетих година, кога су звали Чобан. Обличје Цветка Рисџића — Чобана није се могло разликовати од бројних споменика српском војнику који су почели, последице првог свјетског рата, ницати по паланкама Србије. Чобан је сељак — полупролетер, радник у фабрици вагона, јед-

ПОРЕДА

за писмен и одмах сам био начисто да све што на њему изгледа споменички стилизовано, што би се на неком другом чинило као ратничка поза — није ништа друго него аутентични, он српски родољубиви сељак и да све то извире из његовог бића, из његове одлуке и његове потребе да ратује. Чобан је одлучио да ратује, а рат за њега није парада ни пустиловина. Зато, све што је на њему и у њему има свој ред, ратнички ред, подређен закону рата. На томе јастребовом лицу, док пуши лулу с дугачким чибуком, израз је неког дубоког спокојства. На томе онском, спарушеном, жилавом тијелу стоји уредно војничко одело и традиционалан српски опанак „шиљкан“, на опасачу је тешка крагујевачка бомба, фишеклија и бајонет. Чобан је увијек чист и уредан. Кад год сам, касније, сретао брадате, мусаве, распојасане и бахате четнике, накинђурене сваковрсним оружјем, нисам могао а да поред њих не ставим лик Чобана. Исти су „народ“, иста су „раса“, па опет, каква суштинска разлика између њих!

ПОРТОГА

Прва моја сазнања о Краљевачком одреду и његовим људима дјеловала су веома благотворно на мене самог. Већ за тих првих неколико дана почео сам се међу Краљевчанима осјећати као међу давнашњим познаницима. То моје сретно осјећање нису могла да помуте ни сазнања о неким недостацима у одреду.

Најприје сам запазио да логор још не живи „правим“ војничким животом. Нема дневне заповијести у којој би били прецизирани сви послови за тај дан: војна обука, политичке информације, стражарска служба, снабдијевање. Ови послови били су, по мојим схватањима, и сувише препуштени тренутној вољи и иницијативи појединаца. Док је штаб конферисао, а то је бивало сваког дана и по неколико часова, дотле су борци били препуштени сами себи. Стање војне обучености било је на врло ниском нивоу, а то је и разумљиво, јер су већину бораца сачињавали омладинци који још нису служили ни кадровски рок у војсци: на једва десет бораца долазио је један који је одслужио војску. Младићи се нису били сродили ни са властитим оружјем (пушка, бомба, нож), а камо ли да су знали за моћ и немоћ непријатељевог. Одатле су лако настајала панична стања у нашем логору. Једне ноћи држи стражу млади борац, звани Чарапан. (Чарапане називају људе око Трстеника и Крушевца, наводно зато што су, као сиромашни, одлазили у војску у чарапама, без обуће.) Небом прелети звијезда падалица, а Чарапан опали метак и дигне логор на узбуну:

— Видео сам „раклету“ — све их Немци врше напад!

Логор се једва смирио од узбуђења. Други пут, Буро Дүкић - Братко, наш обавјештајац, усред бијела дана види да неко пролази шумом крај логора и повикне из све снаге: — К оружју! Сви смо скочили и како тако заузели положај иза букава, а од непријатеља ни трага.

Мени се чинило да је најопаснија слабост нашег логора то што нисмо истурали патроле. Једина мјера обез-

бебења били су наши људи, симпатизери и обавјештајци по селима, а у самом логору један једини стражар. Све је то било више него симболично. Непријатељ је могао да нам се неопазиче пришуља на 500 метара до самог логора и то из више праваца: од Гокчанице, од Брезне, од Сокоље и од Добре Воде. Већа безбједност са тих праваца могла се постићи само патролама. Сретна околност по нас била је у томе што су Нијемци у Краљеву, изгледа, потцијењивали наш одред. Обавјештења до којих су морали доћи, о томе да се у Гочу нешто догађа и припрема, нису их понукала да пошаљу једно јаче извиђачко одијељење, па чак ни један извиђачки авион.

Остало ми је у најдубљем сјећању да смо тих дана, крајем августа и почетком септембра, страшили јако много времена у конферисању, па сматрам да је и то био један од непосредних узрока поменутих слабости. Штаб је вјечито сједнично и једноставно није стизао да се више окрене ка практичним проблемима одреда. Моје ондашње увјерење било је да су овакав начин рада наметнули оба секретара Окружног комитета, Богавац и Пауновић, а ми у одреду нисмо умјели да му се одупремо. У питању су биле, дакако, њихове најбоље намјере. Били су веома активни и предани комунисти: неуморно су крстарили између одреда у Гочу, Краљева и околних села, обилазећи борбене групе које су већ нарастале у партизанске чете. Обадвојица су имали веома развијен осјећај одговорности за успјех устанка на томе подручју, а главну гаранцију успјеха видјели су у томе да до ситница прате развој и рад војне организације. Сваки други дан је по један од њих стизао у Гоч и одржавао дугачке сједнице. Мислим да је требало да се много више баве организацијом политичког рада на терену: да прикупљају симпатизере, да објашњавају програм наше борбе, да мобилишу нове борце и, поготову, да формирају народнослободилачке одборе по селима који би се старали барем за најосновније потребе одреда, у првом реду за исхрану. Исхрана одреда у то вријеме, а још више последице неуспјеха у освајању Краљева, била је веома оскудна, што је разумљиво кад се зна да је одред извјесно вријеме живио прилично затворено, зачурун у шуми, без живљих веза са селима.

На састанцима на пропланку више логора расправљало се једно те једно (да одред треба војнички организовати, да треба кренути у акцију и сл.) али у пракси никако да кренемо с мртве тачке. Рекох, ми у одреду нисмо умјели да се одупремо оваквом начину рада. Командант Павле, претпостављам и поред своје динамичности и практичности, није се усудио да као млади члан Партије, према коме је, изгледа ми, Окружни комитет имао у почетку борбе и неке резерве — преузме пуну иницијативу око унутрашње организације одреда. Вјероватно је страховао да би то могло бити схваћено као преотимање иницијативе и тим самих политичких прерогатива који су били у рукама Комитета. Политички комесар Миро знао је,

а и казивао ми је, да у односима између Комитета и Штаба одреда нешто шкрипи, али његов темперамент је био такав да му поменути сједницења нису изгледала сувише јалова. Ја сам већ у првом сусрету с друговима Богавцем и Пауновићем у Рибници предложио да би Штаб одреда требало што више осамосталити и учинити одговорним за цјелокупни рад на војном плану. Образлагао сам ову потребу и на састанцима у Гочу и тражио да пређемо на рјешавање конкретних питања одреда (устројство по било каквој војној формацији, успостава чвршћег старјешинства, обука, што прије кренути у акције). Указивао сам на слабости које ме забрињавају, али сам у својој критици морао да будем обазрив: био сам још „нови човјек“ у тој средини и нисам тачно знао у чему је суштина извјесне затегнутости између Комитета и Штаба.

Како се види, већ у оно златно доба другарства и отворене, директне критике, морало се понекад и помало дипломатски увијати.

Чини ми се да је битан утјецај да се ове ствари покрену с мртве тачке извршио Мирко Томић - Селак, члан Покрајинског комитета за Србију. Мирко је, за моја и ондашња и данашња схватања, био изузетан комунист. Била је то жива ватра, варница која је прескакала сваки час с једног на други крај устаничке Србије. Само у томе периоду дошао је у одред барем два пута. Касније, последњих дана октобра, када смо запали у тешку неизвјесност, дошао је још једанпут. Мирко је био од оних комуниста који је сваку своју мисао образлагао с ватреним заносом, али није био занесенак: у томе погледу подсећао ме на старе српске политичаре — реалисте. Био је несаломљив оптимиста, али не само помоћу празних ријечи. Био је близак, али не и демагог. Гонио је опортунисте, споротече, дремљивце. Није трпио партизански јавашлук. „Доста је било опшљарења“ била је његова честа опомена.

Концем августа обављено је пред Мирком Томићем свечано полагање заклетве.

Коначно је усвојена и организација НОП одреда који је добио назив „Јован Курсула“, по имену народног јунака из првог устанка. Штаб одреда: Павле Јакшић, командант; Миро Драгишић, политички комесар; Момчило Петровић - Трша, замјеник комесара; Гојко Николиш, лекар; Живан Чукулић, интендант. Гочка група бораца нарасла је у чету и названа I чета „Мирка Јуковића“, по имену краљевачког студента који је погинуо у децембарским демонстрацијама у Београду 1939. године. Формиране су још четири чете и назване су по њиховим локалитетима: Чибуквачка, између Ибра и Западне Мораве, Чукојевачка — на лијевој обали Западне Мораве, Крушевичка — између Ибра и Рибнице, те Драгосињачка. Све чете добиле су командни кадар, и одсада су се потчињавале Штабу одреда. Штаб је постао одговоран за цјелокупни живот и дјелатност одреда.

ПОВЕЉА

Друга одлука је гласила: одред, у ствари његова 1. чета „Мирко Луковић“, мора што прије изићи из шуме, показати се пред народом и развити акције...

... Једанаестог септембра одржава се традиционални народни сабор на мјесту званом Савина Вода у Драгосињцима. Штаб је наш одлучио да се читава чета, под оружјем, покаже на том народном слављу. Већ сама појава 50 наоружаних бораца произвела је изванредан политички и психички учинак. Пушкомитраљез „Брно“, једини који смо тада имали, постављен је на рубу овог лијевог ћувика, одакле се види Краљево. Као да смо тиме хтјели рећи народу: — Небој се! Пушкомитраљез те штити од све њемачке силе, ако би покушала нешто из Краљева! Било је ту неколико стотина људи. Говорили су комесар Мирко, Вића, и разумије се, Вања. Послије ове манифестације почеле су да кроз села око Краљева круже гласине, како је та и та жена, или онај и онај дјечак видио војску од неколико стотина бораца, а пред њом командант Павле — на бијелом коњу!

Мислим да је непосредна и најважнија последица овог нашег дјеловања у Поморављу био сусрет и договор између нашег штаба и војводе Вула Вукашиновића, команданта Ибарског четничког одреда. До сусрета је дошло по жељи самог Вула Вукашиновића. Било је очевидно да четничко вођство није смјело остати равнодушно према нашој све већој активности. До тада потпуно пасивно, дајући народу једино успављујуће пароле „Чекајте, није још вријеме“, четничко вођство је сада било стављено пред избор: или се прикључити иницијативи партизана, или изгубити политички углед у народу. Не треба, наиме, заборавити да је четништво — захваљујући некадашњој улози четника у минулим ратовима Србије, што се с временом и помоћу пропаганде претворило у легенду и мит — имало дубље коријене у души српског селака из којих су сада, послије слома државе, ницале наде у четништво као главног, ако не и јединог носиоца ослободилачке борбе. Зато је била сасвим правилна одлука нашег штаба да се Вулов позив на разговор прихвати. Ово тим прије што су подаци говорили да је Вуле, краљевачки фотограф, лично поштен и да је склон да прихвати једну патриотску платформу. Одбијањем његовог позива ми бисмо се ставили у политички неповољан положај пред народом.

Разговор са војводом Вулом одржан је на једној скровитој ливадици подно села Драгосињаца. Могло је то бити око 12. септембра. С наше стране су учествовали Павле, Миро и ја. Нисам сигуран да ли је био присутан и Богавац, чини ми се да није. Дакако, из опрезности, повели смо и оружане пратиоце. С Вулом, осим наоружаних пратилаца, није било никог. Разговор с Вулом водили су Павле и Миро, а ја сам само слушао и био више заокупљен појавом војводе Вула и цијелом том сасвим новом ситуацијом

у којој смо се нашли: нисмо више „илегални шумњаци“ него јавна, политичка и војна снага са којом, ето друга једна политичка снага жели и мора да преговара. Разумије се, у томе тренутку нисам имао праву представу о томе колико је та „друга снага“, наспрам нас, још неодређена, варљива, и проблематична. Војвода Вуле — човјек четрдесетих година, дежмекаст, ваљкаст, нешто подбулих очију и промукла гласа, помало сипљив — био је обучен у традиционално сељачко одијело, беспријекорно уредно, али још увијек скромно, без оне напирлитаности разним „ратничким“ реквизитима какву ћемо нешто касније сретати на осталим четничким „војводама“.

Разговор је вођен, што би се на дипломатски начин рекло, у пријатељској атмосфери. Вуле је отпочео питањем наше „сарадње“. Он је, вели, за борбу против окупатора, и у томе погледу разилази се са Костом Пећанцем и свима осталима који су за мир и сарадњу с окупатором. Он више не признаје Пећанца за четничког војводу. Он, Вуле, неће никада издати наређење својим четницима да се окрену против комуниста. Али да би борба против Нијемаца била успјешна потребно је да партизани и четници сарађују, да имају један план и да воде борбу на такав начин да се народ не излаже великим страдањима од окупаторских репресалија. Не смије се пренагљивати. Навео је примјере репресалија које су Нијемци починили по Србији и у томе је видио само несрећу по српски народ. Вуле није био јасан, какав би то начин борбе требало примијенити.

Узео је ријеч командант Павле. И ми смо, рекао је, за сарадњу са сваком ко хоће одлучно да се бори против окупатора. Не мора свако да се бори баш у нашим редовима. Битно је да се по непријатељу туче свим средствима и гдје год се стигне. Не треба Нијемцу дозволити да се шета по нашим селима нити да преко својих слугу извлачи богатство, које му је потребно да би могао поробљавати не само наш него и друге народе. Не дати му нигдје мира. Репресалија ће бити, али ће их бити то мање што будемо јединственији и што нас буде више. Дакле, ако четници желе сарадњу с нама, ми то поздрављамо, али сарадња значи, кратко речено, рат против Нијемаца. Сви они који тучу Нијемце на било који начин — ти сарађују. Друге „сарадње“ нема и не може бити.

Чини ми се да Вуле није ни покушавао да оповргне Павлово излагање, иако је из његових претходних ставова могло да се наслути да он сарадњу схвата у том смислу као да би партизани требало да се прилагоде четничкој тактици чекања и одлагања отворених сукоба са Нијемцима, а не обротно. По његовом мишљењу, требало је најприје извршити све припреме (сачинити мобилизацијске спискове, набавити оружје, мобилисати „обвезнике“ итд), па тек онда ступити у отворену борбу. На крају разговора Вуле је ипак изјавио да ће тих дана отпочети са моби-

лизацијом у свој Ибарски четнички одред. Ми смо ту одлуку поздравили, изражавајући истовремено наду да ће његов одред одмах отпочети и са акцијама.

Послије расанка с Вулом сви смо једнодушно оцијенили да је ово догађај од прворазредне важности, јер он свједочи да су акције нашег одреда већ ушле у такву фазу кад почињу окретати за собом шире сељачке масе. Није у овом тренутку најважније што те масе рабе пристају да ступе у Вулов, а не у наш одред. Битно је да су се покренуле. Сад је најважније да ступе и у отворену борбу с Нијемцима. Ми смо вјеровали у такву могућност.

Након тога сусрета почињу догађаји да добијају на значењу и убрзању.

Око 13. септембра стигао је у наш одред Рођко Чолаковић, у својству члана и делегата Главног штаба партизанских одреда Србије. Изненадио сам се и још више обрадовао кад сам у Рођку препознао „друга Павловића“ из Шпаније. Искрено сам му захвалио што је испунио обећање које ми је дао тамо, у Албацети. Моја мајка у Загребу заиста је примила малу помоћ, што је имало више морални, а не материјални значај, но о томе се баш и редило. Мислим да је Рођко остао код нас, у Драгосињцима, најмање два дана. Рођка смо упознали са стањем у одреду, а и он сам је из непосредних разговора са борцима могао да стекне свој суд о нама. Изгледа да је био задовољан. С друге стране, из његових уста чули смо врло охрабрујуће податке о размаху оружане борбе у Србији.

Око 15. септембра испратисмо Рођка и Павла на далеки пут. Они треба да се пребаце преко Мораве и да од мјеста до мјеста, већином илегално, стигну у село Дулене, код Крагујевца, гдје се одржава саветовање свих команданата партизанских одреда са члановима Главног штаба Србије.

Ми смо се задржали у Драгосињцима још дан-два и, потом смо по директиви коју нам је оставио Павле, кренули преко Црног Врха и Крње Јеле у главни наш логор у Гочу. Успут нас је ухватила мркла ноћ и велика киша. Не могавши по густој помрчини и блату даље напредовати, заустависмо се негдје у Каловитом Јелакү. Бијаше то некава удолина усред прашуме у коју се потоцима слијевала вода са свих страна, али није било више снаге за даље. Сабили смо се у гомилу, покрили се ћебадима, али киша неумољиво пробија и цури низ леђа. Храбрим младиће којима је ово ваљда први неугодан доживљај с природом и „тјешим“ их да је то само почетак, а да ће ратовање тек донијети свакојаким искушења. У то се набе неки чаробњак чија рука успије да у томе злу од водене стихије — упали ватру! Спасоносна ватра! Током читавог рата су моје највеће дивљење изазивали људи који су усред ноћи и потопа успијевали да подигну прву ватрицу. Ватра је живот, расположење, морал. Тако и овај пут, од прве искре подигли смо голему ватру, јер дрва бијаше у изобиљу, и њу више није могла да угуши никаква киша...

ПОБЕДА

... У гочком логору, за вријеме нашег похода у По-моравље, није било никаквих значајних догађаја. Чета се размјестила на заслужени одмор. У неко доба стиже и командант Павле са савјетовања у Дуленима. Сретно је с Роћком пропутовао, али су на савјетовање закаснили. Ипак, дознао је све што се тамо претресало и закључило. Све добре вјести: устанак у Србији распламсава се; у сјеверозападној Србији, између Дрине и Саве, ослобођени су Лозница, Ковиљача, и Крупањ, па је већ створена и слободна територија; задатак је свих партизанских одреда да појачају своје акције, да ослобађају насеља и стварају слободне територије; одреди треба да се што чвршће између себе повезују, да усклађују акције; посебан задатак је да се образује народна власт у свим мјестима.

Павлов извјештај саслушали смо с великим узбуђењем. Иза сваке његове ријечи избијала је самоувјереност и њему својствен поклич: брже, брже! Од тога дана логор је почео да живи као у грозници. Почела је интензивна војна обука. Минер Влајко узео је да експериментире авионским бомбама: једну је монтирао уза смреку и експлозија је пресјекла стабло као врпцу. Урнебесно одушевљење овим успјехом.

Логор на коси у Гвоздацу показао нам се преузак и неподесан за прихват нових бораца који су даномице пристизали из Краљева, па смо с једним дијелом људства сишли у празне шумарске бараке на Гвоздачкој реци. Био је то удобан смештај, сигуран од сваког невремена, али ми се тактички није допадао. У рупи смо, подесној за опкољавање. Зато сам инсистирао да се око логора ископају ровови, што је и учињено. Тако смо од тада имали горњи и доњи логор.

У моме лекарском раду није било никаквих особености: и даље сам имао посла са убојима на ногама и гнојним крастама. Једино ме мало забрињавало што се показала неколицина исцрпљених другова. А и вањљивост! Другови су послушали моје препоруке и редовно искували рубље. Поставило се питање: шта ћемо с рањеницима, кад их буде било, поготово за случај да будемо морали на овом терену зимовати. Одлучено је да се у горњем логору гради посебна барака за болницу. Зграда је започета и то од неотесаних јелових облица: стигли смо до под кров и на томе се стало 10. октобра када смо сви пошли у опсаду Краљева. До завршетка ове болнице није никада ни дошло, али њено кућиште може да се назре и данас.

У те дане одред је извео једну веома успјелу манифестацију. Требало је да присуствујемо свечаности полагања заклетве Вулових четника у селу Каменици. Крећући смо преко села Брезне. Брезна се савила попут гнијезда у једном планинском амфитеатру; када смо наишли одозго, на његов руб, село је најприје чуло глас војничке трубе. Све живо је похрлило из кућа. А ми смо — у ко-

ПОРЕБА

лони по један, у растојању од по пет корака (само да би нас изгледало што више) — врло поносно, као да смо каква голема орудија, силазили низ путевке, док је Велебит непрестано дувао у трубу, с толико силе да су му вратне жиле имале попуцати.

Свечаност у Каменици одржана је на једном ћувику. Био је сунчан, прозрачан дан и било је заиста тешко да се пригуши узбуђење од погледа на двије војске, постројене једну наспрам друге, које су се заклињале да ће заједнички гонити окупатора из земље. Вуле је прикупио око 150 четника, већим дијелом ненаоружаних. У име четника говорио је „најлијевији« међу њима, уча Милош Симић, а у име партизана „најдеснији«, уча Вања. Разумије се, и овог пута смо се наслушали о Милошу Обилићу, Вуку Бранковићу, о царству небеском и царству земаљском, о Косову и Албанији. Тога дана је „братска сарадња« између нас и четника досегла највиши домет. На приједлог уче Симића уговорено је да се образује заједничка интендантура. У нас је то довело до вртоглавог скока калорија. Био је то први резултат договора између нас и војводе Вула у Драгосињцима.

У ваздуху се осјећао дах општег народног устанка.

Једног сунчаног поподнева, последњих дана септембра, настаде у логору велика узбуна. Из шуме, од правца Сокоље, зачула се некаква музика: трубе и бубањ надгласавале су остале инструменте и сви смо закључили да то може бити само њемачка војна музика која прати војску у нападу. Замало, умјесто њемачког стрељачког строја указаше се музиканти у плавим униформама и са блиставим дувачким инструментама. Били су то славни краљевачки ватрогасци. Донели су одлуку да колективно оду у партизане, па им је успјело да уз свирку пређу ибарски мост, поред стражара. Неки чак кажу да је њемачки војник заузео став „на поздрав«...

... Стизале су нам вијести све љепше и све значајније. Још 24. септембра партизани су ушли у Ужице, а 1. октобра ослобођен је Чачак, ту, на домаку наше територије. Партизански одреди нагло нарастају. Сада, колико ми знамо, у нашим рукама су вароши: Крупањ, Бајина Башта, Ужице, Чачак, Пожега, Ушће и Рачка.

На реду је Краљево!

Нико од нас није знао како ћемо га напасти, не вјерујем да је ико размишљао да ли се уопште може освојити тај град, заштићен ријекама и брањен jakim гарнизонам. Једноставно: кад је све тако добро кренуло у Србији, онда и Краљево мора да буде нападнуто и ослобођено.

Морали смо да убрзамо наше припреме. Ја сам одржао кратки гурс прве помоћи. Курсисти су били: Катица Катић, радница, Милка Траиловић, ученица, Зорица I, Зорица II, „Шпањолка« и Зага. Припремио сам свој „шпански метод« обуке: што мање причања, што више мануелног рада. Болничарке су увјежбавале да по-

стављају завоје тако што би им завезао очи марамом, као да раде у густој помрчини. Направили смо и ратну игру: под тучом шљунка оне су морале, пужући да се привлаче до рањеника, да га извуку у најближи заклон и да му пруже прву помоћ. Све болничарке распоређене су по четама. За одредско превијалиште задржао сам Сашу Петровића, студента медицине, који се истакао бистрином, мануелном спретношћу и вољом да ради у санитету. За коњовоца сам узео оног Гокчанца, јединог који је остао с нама. Душан Петровић — Тишлер направио је, по моме нацрту, два сандука за санитетски материјал. Сандук је имао и ланице које су се могле отворати и онда када су сандуци били натоварени на коњу. Санитетског материјала смо имали довољно.

У међувремену добили смо и принову у њемачким заробљеницима. Наша драгосињачка чета сукобила се са Нијемцима испред складишта муниције у Јововцу, пред самим Краљевом. Два Нијемца су убијена, два заробљена и доведена у логор. Заплијењен је један пушкотмитраљез, једна машинка, пет пушака и два сандука муниције. Оба Нијемца су из Судета. Тако их сад имамо осам. Павле и ја, добро владајући њемачким језиком, сматрали смо се обавезним да пред заробљеницима демонстрирамо нашу хуманост према њима, а то се огледало у доброј исхрани и у људском опхођењу. Шта више, нас двојица смо сваког дана уграбили по који тренутак да Нијемце и „политички обрађујемо"! Циљ нам је био да им докажемо како смо ми интернационалисти који се не боре против Нијемаца и Њемачке, него против Хитлера и нацизма који гурају њемачку нацију у пропаст. Павлова најоштрија мисао:

— Ви, Нијемци, можете захвалити само комунистичка, ако и један од вас из овог рата претекне жив. Ви сте изазвали против себе мржњу и освету свих народа Европе и ви ћете бити самљевени и уништени као нација, ако се не окренете против Хитлера. Шта радите у овој земљи, ко вас је звао овамо? Овде вас чека само пропаст.

И тако, у томе смислу смо им говорили и ми смо били потпуно увјерени да ћемо их обрлатити на нашу страну! А они су за вријеме наших тирада тупо гледали у своје руке које су чистиле пушчану муницију, недавно ископану из земље. Тежи посао, забога нисмо им хтјели дати.

Да, умало заборавих казати. Пошто је Драгосињачка чета, под командом Радована Павловића — Јеврема, онако успјешно извела напад на магацине у Јововцу, Нијемци су учинили испад из Краљева и запалили неколико кућа у Рибници. Стријељали су из митраљеца на сумаце. Истога дана поподне јавише ми да је у Брезну донијето од Краљева једно дијете, тешко рањено. Потекох на коњу у Брезну и у дому честитог домаћина Љубе Понорца, што му кућа стоји покрај оног великог бора,

ПОРТА

усамљена у врх Брезне, затекох девојчицу од пет година чији грудни кош бијаше прострељен с десне стране, при дну. Услијед отвореног пнеумоторакса дијете је тешко дисало али није плакало, гледало је непомично у мене. Затворио сам обје ране дебљим слојевима газе и леукопластом — то је све што сам могао учинити. Идућих дана се развио емпијем (гнојење у плућној марамици) и дијете је, како су ми послје рата рекли, умрло послје три недеље. Дјевојчица се звала Милена, ћерка Миладина Банковића из Рибнице.

Ето, док су Нијемци палили наша села и стријелићали дјецу, дотле смо ми њима држали политичке часове. Не велим, додуше, да је требало друкчије поступати с њима. Они су морали да чине злодјела, а ми смо морали да с њима поступамо хумано и то у име нас самих, у интересу нашег морала и властите моралне надмоћност над њима, у циљу властитог самоодржавања.

С нашег терена стизале су вијести о све интензивнијим акцијама партизана. Оштећен је друмски мост преко Рибнице на путу Краљево — Врњци. Дигнут је у ваздух жељезнички мост преко Рибнице, на нашој прузи ка Сокољи. Најсмјелије и најуспјешније акције изводила је у то време, тј. првих дана октобра, Чибуквачка чета. Карактеристика њених дејстава била је дрскост и муњевита покретљивост. У једном дану руше жељезнички мост код Богутовца и нападају стражу код магацина у Лопатници. У једном дану: плијене локомотиву и покретну радионицу, послату ради поправке пруге оштећене претходног дана, демолирају жељезничку станицу Матаруге и сурвају оклопни воз у Ибар. У једном дану: обрачунавају се с Нијемцима у богутовачком тунелу, потом се пребацују чак на цесту Краљево — Чачак и нападају Нијемце код Мрсаћа. У једном дану: сачекају мотоциклисте код села Јарчужка (18 мртвих!) и руше мост на Мусиној Реци. Ти момци из села Чибуковца, чија се храброст такмичила с њиховом маштовитошћу, показали су образац партизанске тактике. Големи учинак који су они дали, нанијевши Нијемцима губитке у живој сили и материјалу, у великој је несразмјери с њиховом бројчаном снагом. Храброст покретљивост и стална иницијатива биле су пресудне.

Њемачки гарнизон у Краљеву се забринуо. О томе сведоче све чешћи испади из града, све бруталније одмазде. Још у септембру су почели да пале села. У Самалима 50 кућа. Потом у Жичи, Рибници, Јарчужку, Врби...

ПОБЕДА